

Michel Serres' økofilosofiske projekt

– *En gentænkning af relationen mellem menneske og natur?*

skrevet af Ida Blok Gamborg Christiansen, AAU · udgivet februar 2021

Abstract

This paper seeks to assess to which extent humankind and the anthropocentric worldview are capable of approaching the damage we are inflicting on nature through climate change. Michel Serres introduces the theory that we have to declare war with nature in order to make peace with it and ourselves. In contrast to this thought, Aldo Leopold argues for an expansion and a reestablishment of a land-ethic. The paper questions how we, as a collective entity, are capable of declaring war against something as objective as nature. Furthermore, it seeks to discuss whether the anthropocentric approach to nature gives us the power to control the climate changes we are facing or whether this mode of thought is naïve. In the end I will present an alternative theory to Serres' declaration of war since Leopold argues that a virtue-ethical approach might be sufficient.

Indledning

Menneskeheden står over for et globalt, nationalt og regionalt problem, nemlig forandringer i klima og miljø. Med modsatrettede videnskabelige undersøgelser tyder det på, at den internationale enighed om problemets omfang er vanskelig at nå. Spørgsmål om hvorvidt disse forandringer er menneskeskabte eller naturlige, samt hvorvidt vi mennesker er i stand til at gribe ind i klimaets udvikling, er spørgsmål der tilfalder politik, naturvidenskaben, psykologien og filosofien. For er naturen kontrollerbar

eller ukontrollerbar? ¹⁵ Filosofien har, foruden mange andre temaer, interesseret sig for menneskets relation til naturen. Med Aristoteles' idé om den biologiske rangstige begrebsliggjorde man senere hen den biologiske trinstige (*scala naturae*) med mennesket på toppen af det sociale og biologiske hierarki. Antropocentrismen manifesterer sig i denne opgave ud fra den tanke, at mennesket er i stand til at omskabe det geologiske landskab ved udryddelse af arter og udledning af CO². Her melder spørgsmålet sig om hvorvidt vi, som kollektiv enhed, evner at tilgå klimaet og dets forsøgte stabilitet og (måske) mest af alt vores egen overlevelse. Dette spørgsmål har Michel Serres, fransk filosof og videnskabshistoriker, behandlet i sin bog *Naturpagten* (1992) med tesen: vi skal erklære krig mod naturen. Men hvordan kan mennesket, som kollektiv enhed, erklære krig mod noget så objektivt som naturen? Har menneskets antropocentriske overmagt taget overhånd, når vi tænker os i stand til at ændre og forme klimaet, og kan konsekvenserne af en ændring af os selv i dydsetisk øjemed være tilstrækkeligt, hvad angår naturens og menneskets overlevelse? Denne opgave bestræber sig på at behandle og diskutere ovenstående spørgsmål med inddragelse af Slavoj Žižek, Michel Serres, Jesper Egholm, J. Baird Callicott, Lynn Margulis og Aldo Leopold.

Den objektive vold

Michel Serres gentænker i *Naturpagten* menneskets relation til naturen med tesen om, at vi skal indgå i en ny fælles kontrakt med den. Kontrakten eksekveres ved en krigserklæring, hvilket kræver uddybning af hvad sådan en er, samt hvorfor han finder den nødvendig. Hertil skal en kort stipulering af begrebet 'objektiv vold' finde sted. Serres er af den opfattelse at vi, som kollektiv menneskeenhed, har påført verden objektiv vold; en vold der

¹⁵ Naturen er et ekstremt ambivalent begreb som jeg sjældent benytter, da jeg ikke selv kan definere hvad 'natur' indebærer. Dog vil jeg behandle begrebet holistisk. Altså alt hvad der indebærer liv, arter, land etc., selvom denne definition foretages en smule modvilligt.

adskiller sig fra den fysiske, synlige og 'subjektive' vold. Disse voldssystemer har den slovenske filosof, Slavoj Žižek, defineret i sin bog *Vold* (2008). Han beskriver den subjektive vold som værende kendetegnet ved, at der findes en klar afsender/aktør med et tydeligt telos om at forvolde en given modtager skade. Dette kan f.eks. funderes i civil ulydighed, terrorhandlinger og mord. Handlingerne er her rettet mod omgivelserne, med den hensigt at skade eller besejre; altså er handlingen og aktøren åbenlys (Žižek 2008: 7). Derimod er objektiv vold af den karakter, at den aktør, der udfører den, ikke er bevidst om de effekter som volden bringer. Den objektive vold (eller systemisk vold) kan være systemer konstrueret af en gruppe af mennesker, der med handlinger/overbevisninger kan være med til at opretholde disse systemer uden ønsket om voldelighed. Intet subjekt kan tilskrives den skjulte, voldelige handling og dens eventuelle katastrofale konsekvenser, da den er kollektiv og udføres gennem de systemer der opretholdes (ibid.: 8). Det, der adskiller Serres' forståelse af objektiv vold fra Žižeks er at den objektive vold melder sig mod det objektive grundlag for menneskets liv. Her taler han om, at volden er med til at skabe forringede levevilkår for mennesker, da volden har som konsekvens at naturen, og dermed menneskene, lider skade (Serres 1992: 24-25). Når vi ikke kan tilskrive specifikke aktører skylden for klimaforandringerne, mister vi vores moralske fornemmelse for ansvarlighed: derfor giver det mening i Serres' teori at omtale effekterne som objektiv vold.

Med Serres' poetiske udlægning af menneskets relation til naturen inddrager han Goyas maleri *Stokkeslaget*. Her illustrerer han at vi glemmer at det som vi antager som værende besejret, nemlig naturen, er den der slutteligt vil besejre os, hvis vi ikke opdager og gentænker vores relation til denne. De to kæmpende parter i Goyas maleri, menneskene, er så opslugte af deres interne kamp, at de ikke bemærker at de befinder sig i en sump, som til sidst vil gøre en ende på dem begge (ibid.: 10). Metaforen om den subjektive kamp illustrerer den udfordring vi mennesker står overfor. Vi har

altså i den subjektive kamp (vold) været så fokuserede på den konkrete strid, at vi har tabt blikket for at vi er oppe imod en langt større entitet; nemlig naturen. Denne objektive, fælles modstander har vi endnu ikke anerkendt. Serres problematiserer også at sumpens opslugning af menneskene førhen var et lokalt, men nu et globalt, problem. Sumpen er altså blevet til planeten Jorden (ibid.: 13). Det faktum, at problemet manifesterer sig globalt, fordrer i Serres' øjemed at vi som kollektiv enhed søger en løsning, rettere sagt en fred, med naturen, da den objektive vold har indvirkning på naturens systemer og dets betingelser for alt liv. Serres' filosofiske projekt er altså at vi skal forstå, hvordan menneskehedens kollektive handlinger har blandet sig sammen med naturens særegne system. Serres' teori fordrer at vi erkender at menneskehedens samlede effekt på det globale miljø skal betragtes som en global aktør; altså den aktør der kan skildres i teorien om den objektive vold.

Krigen som et nødvendigt onde

Det faktum at vi endnu ikke har erkendt, at det kollektive subjekt (menneskeheden) står over for et kollektivt objekt (naturen), fordrer en ny relation mellem de to parter: heraf bringes tanken om krigserklæringen i spil. Serres mener nemlig at vi befinder os i en før-retslig kaotisk naturtilstand¹⁶, hvoraf krigserklæringen kan danne struktur i det kaos, vi befinder os i.

Før vi kan erkende hinanden, må vi indgå i en kontraktlig tilstand mellem natur og menneskehed. Denne kontraktlige tilstand nødvendiggør en anerkendelse af begge aktører via de juridiske betingelser som ses, når lande erklærer krig mod hinanden. På denne måde sikres naturens og menneskehedens rettigheder via et sæt af regler og konventioner. Den fælles

¹⁶ Naturtilstanden er et Hobbesiansk begreb, der er anvendt i hans bog *Leviathan*. Naturtilstanden er præget af en konkurrencelogik mellem mennesker. Der findes hverken retfærdighed eller uretfærdighed, og der er ingen juridiske regler til at forhindre det faktum, at vi alle er i overhængende livsfare i denne tilstand.

kontraktlige kode omorganiserer den usynlige objektive vold som lader sig udspille, da kontrakten er af retslig art: ”Men hvis krigen, den væbnede konflikt, der bevidst, forsætligt og formelt erklæres, netop er et retsligt forhold, er på den anden side den objektive vold et faktisk forhold uden nogen forudsat kontrakt” (Serres 1992: 24).

Serres mener at krigen ikke manifesterer sig selv ved ’rå voldsekspllosion’, men gennem en organiseret retstilstand, der skal sikre begge parter rettigheder (ibid.: 28). Den er, i modsætning til den objektive vold som er grænseløs, gentagende og regelfattig; det er altså den objektive vold der, uden retsforhold, fører os mod en automatisk udslettelse og destruktion af verden. Truslen om den kollektive død fordrer altså, at vi skal

”(...) opfinde en ret med gyldighed for den objektive vold, nøjagtigt som vore udviskede forfædre opfandt den ældste ret, der i kraft af kontrakten forvandlede deres subjektive vold til det, vi kalder krige. En ny pagt, en ny forudgående overenskomst, som vi må indgå med menneskeverdens objektive fjende: verden som sådan. Alles krig mod alt.” (ibid.: 30).

En af Serres’ unikke hovedtanker er at naturen ikke længere kan betragtes som den enhed, der kan ødelægge mennesket, da den samlede effekt af menneskets kollektive handlinger (f.eks. industrien) har resulteret i at den antagede balance mellem natur og menneske er vendt på hovedet. Ifølge Serres var mennesket nemlig ”(...) indtil for nylig en forsvindende prik, som klimaet besejrede” (ibid.: 34). Det er altså nu naturen der er trængt i defensiven, hvilket i sidste ende resulterer i katastrofale følger for menneskeheden. Han mener nemlig at vores indvirkning på verden tager form af en væren af samme styrke som verden (ibid.: 39). Dette har som effekt at vi nu er nået til det punkt hvor vi er tvunget til at supplere Rousseaus’ sociale kontrakt, *Samfundspagten* med *Naturpagten*, da den objektive vold, som vi har påført verden, ikke giver os andet valg (ibid.: 39). *Naturpagten* er altså funderet i menneskets relation til naturen og ikke blot menneskets relation til hinanden i det sociale fællesskab, som set ved Rousseau. Men hvad er det som denne krigserklæring mod naturen kan føre

med sig? Ifølge Serres er det optimale udfald af krigen fred (ibid.: 39). Han mener at idet vores vold mod naturen formindskes via naturpagten, vil naturens skønhed stige som resultat af at vi, via pagtens regler og retningslinjer, behandler den bedre. Dette resulterer i en fred med verden og en fred med os selv: ”Vi må slutte, beslutte, en sådan fred indbyrdes for at værne om verden og denne fred med verden for at værne om os selv” (ibid.: 48). Serres’ filosofiske projekt kan dog kritiseres fra adskillige positioner. For hvordan kan man erklære krig mod en ’tavs’ og objektiv verden? Har vores menneskelige handlinger, den objektive vold, virkelig så stor indflydelse på naturens systemer, samt kan vi slutte fred med naturen (og os selv) på anden vis?

Kritik af Serres’ økofilosofiske projekt

Et af problemerne ved Serres’ økofilosofiske projekt er at det er lavpraktisk, sværmerisk og ukonkret. En krig mod naturen er besværlig at konkretisere, hvad angår det faktum at Jorden er en objektiv og universel størrelse. Stridens domæne er, som Egholm skriver, nu objektivitetens, og det faktum, at det er mennesket alene der kan være og er et potentielt retssubjekt, bevirker at vi ikke kan tilskrive de samme rettigheder til Jorden som til subjekter: ”For den radikale økologi kan alle naturvæsener tilskrives rettigheder, hvilket resulterer i et brud med den politiske modernitets transcendentale betingelse: at alene fornuftsvæsener tilskrives rettigheder” (Egholm 2018: 76). Det kræver altså en omorganisering af det ontologiske hierarki, med mennesket på toppen. Ydermere angriber denne tanke vores forståelse af den ’juridiske rationalitet’. Som Egholm skriver bliver ”menneskets rettigheder sekundære og ”livets” rettigheder primære” (ibid.: 76). Her opstår et problem. For det vil være subjekterne som konstruerer rettighederne på vegne af naturen. Retstilstanden er nemlig, ifølge Egholm, et ’kulturelt fænomen’, hvoraf det bliver et problem at nedtvinge den objektive verden vores egne subjektive terminologier (ibid.: 80-81).

En af de måder, hvorpå man kan anskue Serres' krigserklæring mod naturen, er de konventioner som er skabt til reduktionen af CO²-emissionerne. Dog forekommer der sjældent enighed mellem nationerne og oftest ender møderne uden resultat. Som Callicott skriver,

“The United States government, however, refused to heed the call for general mobilization following the Kyoto [climatechange] Protocol in 1997; the Copenhagen Summit on climate change ended [...] with no agreement; and the Durban climate conference of 2011 ended with only a “roadmap” to show the global community of nations the way to future agreements, binding, if ever they will be, only by 2020; and the Rio + 20 Earth Summit of June 2012 “accomplished nothing,” according to climate activist Bill McKibben, nor did the Doha Climate Change Conference of November– December 2012 reach any agreement to take immediate and effective action” (Callicott 2014: 244).

Serres' tanke om at mennesket, som kollektiv enhed, sammen skal erklære krig mod naturen, er altså et ekstremt svært projekt at omsætte til praksis. Idealistisk set ville det globale samarbejde resultere i sammenhold og fælles ansvar, men i stedet skaber det intern splid og fralæggelse af forpligtelser. Udover at de internationale konventioner sommetider mislykkes, har videnskaberne også hver deres måde at anskue løsningerne til klimaproblematikkerne på. Derfor kan der ikke skabes et normativt og alment accepteret grundlag for handling, da vi endnu ikke er nået til fuldstændig enighed om hvordan vi skal handle (ibid.: 245). Dette problematiserer Serres' teori om hvilke juridiske rettigheder vi, som samlet menneskehed, forpligter os på når vi taler om ansvarlighed i klimadebatten.

Callicott nævner i kapitlet 'The Natural Contract and Environmental Virtue Ethics' fra bogen *Thinking Like a Planet: The Land Ethic and the Earth Ethic* (2014) videnskabshistoriker og biolog Lynn Margulis. Margulis er kritisk over for den antropocentriske forestilling om at vi, som menneskehed, kan skade Jorden i dét omfang, at selve Jorden lider skade. Hun mener derimod at vores handlinger kun kan lede til destruktions af *menneskeheden selv*: "Lynn Margulis thinks that human worries about destroying or even seriously damaging life on Earth—the living Earth, the

biosphere, Gaia—are exaggerated. 'Gaia, a tough bitch' she writes, 'is not at all threatened by humans'" (ibid.: 232). Hun henviser til at de geologiske fodspor understøtter denne teori, nemlig at Jorden har været udsat for langt større destruktive kræfter end vi mennesker nogensinde vil være i stand til at påføre den. Ifølge Callicott mener Margulis at en ende på den kollektive menneskehed sågar fordrer ny diversitet og nye livsformer:

"Our unstinted burning of fossil fuels may elevate CO₂ and other greenhouse gases—attended by compounding positive-feedback biospheric processes [...] and may thus accelerate an increase in warming and with it a reduction of biodiversity so great as to mark a sixth mass extinction event. If Earth's past life history is any indication, afterward, new species will evolve, biodiversity will gradually recover, and Gaia will live on stronger and richer than ever. Indeed, without the anthropogenic revolution in Earth's biography now emerging, the Earth would be headed for another glaciation" (ibid.: 237).

Serres og Margulis er enige, hvad angår tanken om at vi i sidste ende udsletter os selv. Men ifølge Margulis er den objektive vold som vi påfører Jorden, ikke af så stort et omfang at vi i total forstand kan destruere den. Ej heller er, som Serres påstår, "vores væren-i-verden forvandlet til en væren af samme styrke som verden" (Serres, 1992: 39). Margulis er mere optimistisk, selv ved tanken om at vi som menneskehed udryddes. Dette er i modsætning til Serres, som mener at vi bliver nødt til at tilslutte os den fælles tanke om at vi, via naturpagten, tænker Jorden ind som aktøren som vi, som menneskehed, står i relation til. Jorden og naturen skal altså tildeles juridisk status til nedsættelse af de skader, vi påfører den, men også os selv.

Serres nævner den forvirring der opstår, når vi betragter de forandringer der forekommer i klimaet. For skal vi anse dem som værende del af en naturlig udvikling eller en effekt af vores handlinger? Han siger dertil at vi ikke ved det med sikkerhed:

"Henviser den stabile række af varme og tørre dage, som Europa netop har nydt eller ængsteligt gennemlevet, til vore egne handlinger eller snarere til variable, der betragtes som naturlige? Skyldes oversvømmelsen foråret eller en aggression? Vi ved det bestemt ikke; al vor viden, med dens vanskeligt fortolkelige modeller, bidrager endda til denne uvished" (ibid.: 15).

Dog afviser Serres tanken om at effekterne af menneskelige handlinger ikke har påvirkning på Jorden, da de fysiske og kemiske stoffer som vi udleder ikke er dens historie bekendt: ”Noget tilsvarende har selv den fjerneste fortid aldrig nogensinde kendt. På grund af vore egne indgreb forandres luftens sammensætning og dermed dens fysiske og kemiske egenskaber” (ibid.: 14). Kan vi dermed *undgå* dette, eller i det mindste medtænke naturen i vores juridiske koder, er det ifølge Serres klart at foretrække. For idet vi finder vores

” ... handlinger uskyldige, og vi vinder, vinder vi intet, historien fortsætter som før; men taber vi, mister vi alt, vi står uforberedte over for en mulig katastrofe. Hvis vi omvendt vælger at gøre os ansvarlige, og vi taber, mister vi intet; men vinder vi, vinder vi alt, og vi forbliver historiens hovedpersoner. På den ene side altså enten ingen gevinst eller et tab, og på den anden side enten gevinst eller intet tab; dermed bortvejes enhver tvivl!” (ibid.: 15-16).

Vi skal altså gøre os ansvarlige og tage vores magt over naturen alvorligt så vi enten vinder, eller intet taber. En anden relevant kritik af Serres er, at balance og ligevægt i hans teori ikke er eksplicerede (Egholm 2018: 93-94). For hvis vi skal have hans svagt definerede balance som udgangspunkt, hvad indebærer så denne balance? Kan balancen finde sted uden os mennesker? Den kosmiske orden er en orden, *vi* har konstrueret og som kan ses fra forskellige positioner. Som Callicott hentyder til kan det ifølge Margulis, lade sig gøre at ordenen og den klimarelaterede balance genfinder sig selv, uden mennesket som deltagende aktør på Jorden (Callicott 2014: 237). Derudover findes der mange værdisætninger og kriterier for hvem og hvad der skal overleve, samt hvem og hvad der er en nødvendig enhed for, at denne konstruerede balance i relationen mellem menneske og natur opretholdes, hvilket udgør et omfattende problem i klimaproblematikken. Det kan derfor diskuteres hvorvidt naturen som helhed har intrinsisk værdi, eller om det kun er dele af den, hvilket Serres ikke ekspliciterer.

Et dydsbaseret alternativ

Det kan lyde drastisk at erklære krig mod naturen, og nødvendigheden af så alsidig en tanke fordrer et alternativ. For kan effekterne af en ændring/tilføjelse af menneskelige dyder være tilstrækkeligt? Aldo Leopold skriver, i sin bog *The Land Ethic* (2008), at regler og forpligtelser ikke kan bestå, medmindre vi begynder at medtænke naturen og landet i filosofien og ikke mindst lade denne indkode sig som en menneskelig dyd. Nutidens udlægning af landetik kritiseres i Leopolds teori for at være baseret på økonomisk 'self-interest' (Leopold 2003: 41). Dette kan anskues for at være en af de uønskede effekter af Serres' teori vedrørende nationernes krav om samarbejde (via krigserklæringen). Hver nation vil nemlig oftest være styret af dennes økonomiske 'selvinteresse'. Som tidligere nævnt har netop dette faktum synliggjort sig ved de forskellige konventioners manglende enighed. Leopold mener nemlig, at selvinteressen øges via de tiltag, der foretages i økopolitikens navn:

“ (...) obey the law, vote right, join some organizations, and practice what conservation is profitable on your own land: the government will do the rest. Is not this formula too easy to accomplish anything worth-while? It defines no right or wrong, assigns no obligation, calls for no sacrifice, implies no change in the current philosophy of values. In respect of land-use, it urges only enlightened self-interest” (ibid.: 40).

I stedet for at erklære krig mod naturen skal vi, i Leopolds udlægning, leve *med* den. Vi kan, via dyden 'selvrespekt', slutte fred med naturen og dermed med *os selv*. Der er ifølge Leopold ingen etik som har omdrejningspunkt i menneskets relation til landet, planterne og dyrene, af hvilken grund han forsøger at skabe en i landetikken (ibid.: 40). Som Callicott gengiver, så er Leopolds mål at bringe denne selvrespekt ind i den generelle samfundsindstilling og at tilføje den til dets love:

“Self-respecting societies enact laws against human trafficking, inhuman working conditions, and, Leopold would add, waste, pollution, and unnecessary environmental damage—and it would punish those who violate both human rights and environmental integrity, stability, and beauty” (Callicott 2014: 255).

Serres problematiserer denne tanke, da historien beviser at vi mennesker forbliver blinde over for naturen (Serres 1992: 19). Leopold adskiller sig fra Serres' socialkontrakt, *Naturpagten*, da han ikke medtænker en fundamental antropocentrisk etik i sin teori. Han er derimod mere dialektisk, hvad relationen mellem menneske og land angår, og mener at vi afhænger af naturen, og at naturens bevarelse og skønhed afhænger af os.

En tilføjelse til 'landdyden' opfordrer mennesket til at *samarbejde* med naturen frem for at *modarbejde* den (Leopold 2003: 39). Her nævner han den harmoni som opstår mellem menneske og land, når vi tænker 'conservation' (på dansk bevarelse af land) ind som en forpligtelse som mennesket stiller sig overfor. Den økologiske bevidsthed vil udmønte sig i en individuel ansvarsfølelse for landets sundhed, hvilket vil forøge den enkeltes selvfornyelse:

“A land ethic, then, reflects the existence of an ecological conscience, and this in turn reflects a conviction of individual responsibility for the health of the land. Health is the capacity of the land for self-renewal. Conservation is our effort to understand and preserve this capacity” (ibid.: 45).

I stedet for at vi, som i Serres' teori, skal tage udgangspunkt i *Naturpagten* og dens sikring i form af juridiske rettigheder for naturen og for *os selv*, så skal vi i Leopolds teori åbne muligheden for at definere hvad der, i dydsetisk øjemed, er etisk og æstetisk rigtigt, da "A thing is right when it tends to preserve the integrity, stability, and beauty of the biotic community. It is wrong when it tends otherwise" (ibid.: 46). Relationen mellem natur og menneske vil være i harmoni, og en krigserklæring mellem *man and nature* er i Leopolds teori ikke nødvendig.

Konklusion:

Serres' økofilosofiske projekt er svært at praktisere, da teorien om krigserklæringen mod naturen fordrer talrige problemer. Det er nemlig bevist, at samarbejdet mellem nationerne i international sammenhæng oftest ender med striden om hvem der bærer hvilket ansvar, samt hvordan

de juridiske rettigheder tilskrevet Jordens vedligeholdelse i praksis skal håndhæves. Ydermere er det tydeligt at Serres forsøger at opretholde tanken om menneskets overlevelse, modsat Margulis som fremlægger ideen om at klimaforandringerne fordrer ny diversitet, endda uden at mennesket er en del af det. Man kan desuden sætte spørgsmålstegn ved hvilke dele af naturen, der skal tilskrives intrinsisk værdi, samt med hvilket normativt grundlag rettighederne skal formuleres; dermed er det svært at erklære krig mod naturen som objektiv entitet. Et yderligere problem er, som Leopold skriver, at de love og regler der nedskrives blot øger den enkelte nations egeninteresse. Her henvises der til menneskets moral og en tilføjelse af dyden *selvrespekt*, da denne hverken drives af økonomisk eller egen interesse. Klimadebatten positionerer sig altså i adskillige filosofiske, såvel som videnskabelige teorier, med hver deres indstilling og potentielle løsning til hvordan vi kan slutte fred med naturen. Hvad enten løsningen er baseret på en krigserklæring eller en fredserklæring, så er teorierne med til at sætte relationen mellem menneske og natur op til yderligere debat. Dertil kan man spørge hvorvidt vi i klimadebattens retoriske hede befinder os i Goyas portrættering af 'Stokkeslaget'; mellem nationer udkæmper vi interne kampe, og mens debatten tager til, synker vi dybere ned i sumpen, til vi pludselig får øjnene op for at vi ikke længere kan forhindre vores kollektive udslettelse i at finde sted.

Litteraturliste

- Aristoteles 2011. "Politics." i *Classics of Philosophy*, redigeret af Pojman, L. P., & Vaughn, Lewis, 308-341. New York: Oxford University Press.
- Callicott, J.B. 2014. "The Earth Ethic: A Critical Account of its Anthropocentric Foundations – The Natural Contract and Environmental Virtue Ethics." *Oxford Scholarship Online*: 235-265. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199324880.003.0010.
- Egholm, Jesper 2018. "Økosofi – om Michel Serres og Naturpagten." *Slagmark – Tidsskrift for idéhistorie*: s. 75-102.
- Hobbes, Thomas. 2011. "Leviathan." i *Classics of Philosophy*, redigeret af Pojman, L. P., & Vaughn, Lewis, 519-557. New York: Oxford University Press.
- Leopold, Aldo. 2003. "The Land Ethic." i *Environmental Ethics*, redigeret af Light, A. & Roston III. Blackwell Publishing.
- Rousseau, Jean-Jacques. 2007 [1762]. *Samfundskontrakten, eller statsrettens principper*. På dansk ved Mogens, C.J. Frederiksberg: Det lille forlag.
- Serres, Michel. 1992 [1990]. *Naturpagten*. På dansk ved Brandt, P.A. Kbh: Rhodos.
- Žižek, Slavoj. 2008. *Vold*. På dansk ved Hansen, B. Aarhus Universitet: Forlaget Philosophia